

Евакуація промислових підприємств зі Слобожанщини у 1941 та 1942 рр.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми

Проаналізовано сучасну вітчизняну наукову та публіцистичну літературу стосовно розгляду проблеми евакуації промислових підприємств зі Слобожанщини у 1941 та 1942 рр. до Сибіру, Уралу, Поволжя, Середньої Азії і т.д. Виявлено причини, котрі не сприяли ширшому та детальнішому висвітленню проблеми евакуації матеріальних цінностей зі Слобожанщини у сучасній вітчизняній історіографії. Звернено увагу на недостатній рівень та обсяг висвітлення даної проблеми у сучасній вітчизняній історіографії та її одноманітний виклад. Доведено, що у підручниках та навчальних посібниках з «Історії України» та «Економічній історії України» міститься матеріал узагальнюючого характеру з проблеми евакуації промислових підприємств з території Радянської України за Урал, на Поволжя, у Середню Азію, у якому є згадки про великі харківські гіганти індустрії того часу. Виявлено чітку періодизацію евакуації майна підприємств адміністративних районів Харківської області у східні райони СРСР та дано їй обґрунтування.

Зазначено, що у сучасній науковій історичній літературі є відомості про евакуацію з Харкова в 1941 та 1942 рр. підприємств: підйомно-транспортного устаткування, протезного заводу, дизельмоторного, авіаційного, тракторного, паровозобудівного, «Серпа і молота», «Поршня», «Механоліту», «Світла шахтаря», «Електростанок», електромеханічного імені Сталіна, взуттєвої фабрики, велосипедного, турбогенераторного, канатного, Дворічанського крейдо-помольного заводу, Куп'янського цукрового заводу, артілі «Працівник», Цеглобудівних заводів №1 та №2.

Ключові слова: евакуація, трудові мобілізації, кваліфіковані робітники, сучасна вітчизняна історіографія, мемуари.

К.и.н., доцент ХНЭУ им. С. Кузнеця

г. Харьков, Украина

Эвакуация промышленных предприятий со Слобожанщины в 1941 и 1942 гг. : современная отечественная историография проблемы

Проанализировано современную отечественную научную и публицистическую литературу касательно рассмотрения проблемы эвакуации промышленных предприятий со Слобожанщины в 1941 и 1942 гг. в Сибирь, за Урал, Поволжье, Среднюю Азию и т.д. Обнаружены причины, которые не способствовали более широкому и детальному освещению проблемы эвакуации материальных ценностей со Слобожанщины в современной украинской историографии. Обращено внимание на недостаточный уровень и объем изложения данной проблемы в современной украинской историографии и ее однообразное изложение. Доказано, что в учебниках и учебных пособиях по «Истории Украины» и «Экономической истории Украины» есть материал обобщающего характера по проблемам эвакуации промышленных предприятий из территории Советской Украины за Урал, на Поволжье, в Среднюю Азию, в котором находятся упоминания о крупнейших харьковских гигантах индустрии того времени. Обнаружено четкую периодизацию эвакуации имущества предприятий административных районов Харьковской области в восточные районы СССР и дано ей обоснование.

Отмечено, что в современной научной исторической литературе есть сведения об эвакуации из Харькова в 1941 и в 1942 гг. предприятий: подъемно-транспортного оборудования, протезного завода, дизельмоторного, авиационного, тракторного, паровозостроительного, «Серпа и молота», «Поршня», «Механолита», «Свет шахтера», «Электростанок», электромеханического им. Сталина, обувной фабрики, велосипедного, турбогенераторного, канатного, Двуречанского мело-помольного завода, Купянского сахарного завода, артели «Работник», Кирпичных заводов №1 и №2.

Ключевые слова: *эвакуация, трудовые мобилизации, квалифицированные рабочие, современная отечественная историография, мемуары.*

Svynarenko Natalia A.

PhD, Associate Professor of Simon Kuznets KhNUE

Kharkiv, Ukraine

Evacuation of industrial enterprises from the Sloboda Ukraine in 1941 and 1942 : modern native historiography of the problem

It has been analyzed the modern scientific and publicist literature concerning the problem of evacuation of industrial enterprises of the Sloboda Ukraine in 1941 and 1942 to Siberia, Ural, Volga region, Middle Asia, etc. The causes, which did not favour wider and detailed elaboration of the problem of evacuation of material values from the Sloboda Ukraine in the modern native historiography, were discovered. It has paid attention to the not enough degree of elaboration of this problem in the modern native historiography and its unified representation. It has been proved that textbooks and manual on “History of Ukraine” and “Economic history of Ukraine” contain material of general character on the problem of evacuation of industrial enterprises from the territory of Soviet Ukraine to Ural, Volga region, Middle Asia, with information of big Kharkiv giants of industry of that time.

The clear periodization of evacuation of the property of enterprises of administrative regions of Kharkiv oblast to eastern region of the Soviet Union has been discovered and supported with arguments.

It has been described enough that the geographical factors of location of Kharkiv enterprises in evacuation are given in scientific and publicist literature: the famous Kharkiv Tractor Plant's property was first transported to Stalingrad and Sarepta, then, to Altay Tractor Plant, the Plant of excavation and transport equipment to Izhevsk, “Mekhanolit” to Perm, “Serp i Molot” to Saratov, Irbitu, Gorkiy; the bicycle one to Bukhara, T. Shevchenko Plant to Penza, plant “Elektrostanok” and the Rope Plant to Tashkent, plant “Porshen” to Omsk, etc.

Key words: evacuation, labour mobilization, qualified workers, modern native historiography, memoirs.

Евакуація матеріальних цінностей на схід у 1941-1942 рр. з Харківщини (на той час одного з найрозвинутіших регіонів СРСР) – одна з героїчних сторінок

з історії нашої держави. І у цьому складному процесі певне місце займають матеріальні та духовні цінності Харківщини. Про це згадують автори багатьох книг, видані збірки документів, написано мемуари. Метою даної статті є аналіз сучасного вітчизняного історіографічного доробку про евакуацію промислових підприємств зі Слобожанщини у 1941 р. та 1942 рр. до Сибіру, Уралу, Поволжя, Середньої Азії і т.д., виявлення малодосліджених аспектів проблеми.

Дана проблема поки що не знайшла ґрунтовного дослідження у сучасній історичній літературі. Причини цьому є різні. У радянській історичній літературі, зрозуміло, що подібні питання не розглядалися. Проблеми розміщення, перепрофілювання були тільки в компетенції партійних керівників. По-друге, під час евакуації харківських підприємств, величезна частина матеріалів та обладнання не встигла виїхати і була втрачена через тодішній низький рівень розвитку радянського залізничного транспорту – невисока швидкість руху, величезна віддаль перевезення, короткі строки роботи, пошкодження залізничних колій авіа ударами фашистів у перші дні війни (факти, які не сприяли патріотичним настроям радянських людей, а значить – замовчувалися). Зовнішньополітичні відносини між Україною та Російською Федерацією зараз теж сприяють вирішенню проблеми. Дана тема знайшла відображення в публікаціях В.Я. Білоцерківського[1,с.445], О.В. Дьякової [3], А. Динника[4], В.В. Запарія [6], Н.І. Новікова [10], М.М. Потьомкіної [14] та ін. Натомість переважно інформація за названої проблематики носить фрагментарний характер. У основі публікації лежить уже відома інформація з вищезгаданих робіт, збірок документів.

Харківський історик О.В. Дьякова чітко називає строки евакуації з Харківщини у східні райони СРСР, залежно від просування лінії фронту – у вересні-жовтні 1941 р. та у травні-червні 1942 р.[3]. Зазначає вона також, що 18 вересня було евакуйовано майно Краснокутського, Сахновщинського і Старовірівського районів, з 19 по 21 вересня – вся західна частина області по р. Сіверський Донець, з 12 до 18 жовтня – ін. райони області [3,с.7]. Під час першої та другої евакуації з Харківської області виїхали тисячі мешканців. Тільки з Харкова евакуйовано було

400 тисяч осіб [3,с.8]. Устаткування ХТЗ спочатку було перевезено до Сталінграду та Сарепту, пізніше – до Алтайського тракторного заводу. Завод підйомно-транспортного устаткування – до Іжевська, «Механоліт» – до Пермі, «Серп і молот» – до Саратова, Ірбіту, Горького, велосипедний – до Бухари, «Світло шахтаря» – до Прокоп'євська та Аджаро-Судженська, турбогенераторний – до Свердловська, «Поршень» - до Омська.

Тематика надскладних умов життя в евакуації: карткова система продуктів харчування, робоча зміна тривала від 12 до 16 годин, відмінені тарифні відпустки, навіть підвищені зарплати не могли забезпечити мінімум життєвих потреб людей та знайшли відображення в ін. роботах [12,с.71]. Також дане видання ширше та докладніше описує географію евакуйованих харківських підприємств [12,с.71].

Безперечним актуальним аспектом вказаної роботи є інформація про недоліки евакуації майна підприємств на Харківщині. Автори вказують, що відсутність залізничних вагонів не дала можливості вивезти обладнання ВНЗ. З 46 НДІ – виїхали тільки 24; всього було відправлено 23,2 тисяч вагонів, 320 ешелонів з промисловим обладнанням, 718 вагонів готової продукції, 390 вагонів кольорових металів, 1100 вагонів різноманітних матеріалів – все це було знищено [12,с.71].

У статті Н.І. Новікова певною мірою показана роль евакуйованих підприємств і організацій Харкова на Південний Урал у наближенні Перемоги [10]. Автор роботи акцентує увагу на побутових умовах життя харків'ян на Уралі [10,с.60].

А. Динник у одній із своїх робіт описує роботу харківських протезистів у роки війни. Автор дослідження вказує, на перебування Харківського протезного заводу в жовтні 1941 р. в м. Орджонікідзе з метою забезпечення протезною допомогою поранених військових у госпіталях Північної Осетії, Чечено-Інгушетії [4]. У величезній кількості підприємство випускало протези рук та ніг, ортопедичне взуття, ортопедичні апарати, корсети для фронтників [4,с.110].

Матеріали підручників та навчальних посібників з історії України для вишів являють собою узагальнюючу інформацію, відтворену кількома реченнями: «В

Україні протягом кількох місяців на схід було перевезено майже 550 підприємств, майно тисяч колгоспів та радгоспів, МТС, багато наукових та навчальних закладів, культурні та історичні цінності. Евакуація 3,5млн жителів, передусім кваліфікованих спеціалістів, дала змогу закласти фундамент майбутньої перемоги» [7,с.405]. Практично ці ж дані, щоправда, у більш розширеній формі наводить і у своєму посібнику В.Я. Білоцерківський [1,с.445].

Матеріали підручників та навчальних посібників з «Економічної історії України» теж повністю повторюють виклади про евакуацію 1941 р., подібно текстам з історії України та вказують на регіони розміщення евакуйованих підприємств, кількість підприємств, кваліфікованих спеціалістів, худоби, цінних матеріалів, устаткування, важкі умови проживання та роботи. Щодо головної теми нашого дослідження, то автори видання згадують про відомий ХТЗ, переобладнаний для випуску танків, який було демонтовано та евакуйовано разом із 4673 фахівцями й обслуговуючим персоналом [8,с.240].

Автор одного з розділів «Економічна історія України» О.Е. Лисенко описує перебудову економіки на воєнний лад у вказаний період, евакуацію матеріальних цінностей і населення на Схід. Інформацію про харківські підприємства (ХТЗ, авіаційне, електромеханічне, турбогенераторне, завод сільського машинобудування «Серп і молот» автор подає в контексті опису діяльності найбільших заводів України, звертає увагу на військове перепрофілювання випуску основної продукції – для зростаючих потреб військовиків [5,с.328].

У хронологічному довіднику, що з'явився у світ в 1995 р. теж є певна інформація про Харківський дизелебудівний завод. Зокрема, автори видання наголошують, що 28 липня 1941 р. видав першу продукцію евакуйований до Пермської області Російської Федерації Київський машинобудівний завод [18,с. 438]. Приблизно у цей же час, до Челябінської області прибуло обладнання, документація, кваліфіковані спеціалісти з сім'ями Харківського дизелебудівного заводу. А 16 жовтня 1941 р. в Харкові було повністю завершено евакуацію 26 найбільших підприємств міста [18,с.446].

Краєзнавча література теж не оминула увагою проблему евакуації матеріальних цінностей зі Слобожанщини у 1941 р. Зокрема, у виданні «Люботин: Історико-краєзнавчий нарис» Стрілець В.В. вказує на важливе стратегічне значення Люботина як залізничного вузла, а багато люботинців у той складний час обслуговували цей вид транспорту [17,с. 305].

Про долю майна великих харківських підприємств йдеться у роботі [9]. Автори констатують, що на підприємстві «Серп і молот» ще з кінця 1939 р. виробляли фюзеляжі для військових літаків, мотоцикли МК-72 (переважно для потреб війська), освоїв випуск авіабомб. На заводі «Поршень» виготовляли міні – це була масова продукція, обсяг якої складав близько 80% від всього, що випускало підприємство [9,с.42]. Також у статті йдеться про те, що уже в перші дні війни три цеха харківської взуттєвої фабрики випускали взуття для фронту. У вересні 1941 року взуттєва фабрика з Харкова була перебазована у м. Сарапул Удмуртської АСРР. Та все ж, автори зазначають, що значна частина матеріальних цінностей заводів Харкова загинула [9,с.42].

Згадки про Харківський дизельмоторний завод мають місце у статті історика В. В. Запарій [6]. Автор вказує, що в результаті злиття Челябінського тракторного заводу з Ленінградським Кіровським і Харківським дизельмоторним був створений комбінат («Танкоград»), що випускав важкі танки «Климент Ворошилов» і «Йосип Сталін». Саме це, на думку автора, найбільше сприяло поліпшенню ситуації на фронті.

Відомості про евакуйовані харківські підприємства є і в інших джерелах. Так, Ю. Овчинникова повідомляє, що у 1941-1943 рр. колективи танкового заводу №183 і моторного заводу №75, що входили до складу харківського паровозобудівного заводу, працюючи у Нижньому Тагілі випускали та постійно удосконалювали танки Т-34 та дизель-мотори В-2, комплектуючі запчастини до них, пришвидшуючи цим звільнення від фашистів [11,с.66].

Одним із харківських підприємств, що були евакуйовані у 1941 р. був турбогенераторний завод. У одному із наукових видань, повідомляється, що у 1941 р. потужності турбогенераторного заводу було перенесено до Уралу (м.

Свердловськ) [2, с.85]. У 1942 р. там почалося виробництво турбоагрегатів, запасних частин до парових турбін, ін. продукції для фронту. А після звільнення Харкова почалося відновлення заводу і до 1 січня 1944 р. була виготовлена парова турбіна потужністю 50 МВт для Зуївської ГРЕС [2,с.85].

Інформація, що відомі харківські підприємства (ХТЗ, канатний, велосипедний, ХЕМЗ ім. Сталіна, протезний та ін.) у 1941 р. та 1941 рр. були в евакуації є досить відомою. А якою ж була доля інших промислових підприємств Харківщини? Відповідь на це питання можна знайти у статті О.Панової, яка повідомляє про евакуацію Дворічанського крейдо-помольного заводу, Куп'янського цукрового заводу, артілі «Працівник», Цеглобудівних заводів №1 та №2 (м.Куп'янськ) [13]. Надзвичайно важливим аспектом статті є намагання пояснити О. Пановою помилки та прорахунки процесу евакуації на Харківщині [13,с.213].

Мемуаристика теж дає нам певну інформацію про долю евакуйованих харків'ян. Наприклад, Ю. Радченко у одній із своїх статей описує спогади Кіри Солонкіної – очевидиці тих страшних подій минулого [15]. Слід зазначити, що дане джерело є цінним з точки зору передачі відчуття того часу (особливо для школярів, які мало володіють фактичним історичним матеріалом), настроїв, загального емоційного фону жителів Харкова на початку фашистської окупації.

Матеріали з особистого архіву письменника Є.Д. Разуменка, директора Українського літературного фонду у Харкові теж красномовно підтверджують про надскладні робочі та життєві умови харків'ян в евакуації. Автор досить емоційно розповідає про людський фактор у процесі евакуації людей у 1941 р. у Харкові: мала кількість посадочних талонів для тих, хто бажав евакуюватися, про проблеми з ночівлею для евакуантів, про перебування добами у тамбурах (замість повноцінних пасажирських місць через залишковий принцип евакуації людей), брак коштів на утримання транспорту, про довгий шлях до Саратова [16,с.72].

Таким чином, у науковій сучасній історичній літературі є відомості про евакуацію з Харкова та області влітку та восени 1941 р. великих промислових підприємств. Виявлено чітку періодизацію евакуації майна підприємств

адміністративних районів Харківської області у східні райони СРСР та дано їй пояснення. Перспективними є такі аспекти проблеми: дослідження архівних матеріалів Російської Федерації, глибокий аналіз краєзнавчих матеріалів Харківщини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоцерківський В.Я. Історія України. Курс лекцій / В.Я. Білоцерківський. – Х.: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, – 1999. – 652 с.
2. В.А.Т «Турбоатом» // «Науковці України – еліта держави». Том 3. – К.: Логос Україна, 2014. – 563 с.
3. Дьякова О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: Методичні рекомендації з історії рідного краю/ О.В. Дьякова. – Х.: Лібра, 2013. – 99 с.
4. Дынник А.А. О работе харьковских протезистов в период Великой Отечественной войны /А.Дынник //«Ортопедия, травматология и протезирование». – 2010. – № 2. – С. 107 – 112.
5. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин. Том 2. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
6. Запарій В.В. Евакуація українських металургійних підприємств на Урал /В.В. Запарій //Чорноморський літопис. –Вип.1. – 2010. – С. 42 – 45.
7. Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: навч. посіб. // Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Х.: ООО «Одісей», 2001. –480 с.
8. Лановик Б. Д. Економічна історія України і, світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 334 с.
9. Московский район. г. Харьков. История и современность/ Ю. Кроль, Б. Зайцев, С. Куделко и др. – Х.: Прапор, 1994. – 192 с.
10. Новіков І.О. Південний Урал і Слобожанщина в роки Великої Вітчизняної війни /І.О. Новіков// Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – Х.: Колегіум, 2013. – Вип. 48. – С.57 – 61.
11. Овчинникова Ю. «Завод имени Малышева»: работа завода в годы Великой Отечественной войны Ю. Овчинникова//Матеріали студентської конференції «До 350-річчя заснування міста». – НТУ «ХПІ». – 2004. – С.65–67.

12. О доблести, о подвигах, славе/ А.В. Мельников. – Х.: Золотые страницы, 2005. – 168 с.
13. Панова О. Переведення економіки на військовий лад та евакуація промислових підприємств Харківської області з 22 червня по 24 жовтня 1941 р. /О. Панова //Каразінські читання. – 2007 р. – С.212 – 213.
- 14.Потемкина М.Н. Украина и Урал в годы Великой Отечественной войны: эвакуация как переплетение судеб//М.Н. Потемкина //Сторінки воєнної історії: збірник наукових статей. – Вип.9. – Ч.3. – С.42 – 53.
15. Радченко Ю. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной / Ю. Радченко//Голокост і сучасність. – № 1 (7). – 2010. – С.154 – 164.
- 16.Разуменко Е.Д. Дневник эвакуации из Харькова, осень 1941 г. /Е.Д. Разуменко // Харьковский исторический альманах. Осень. – Х.: Райдер, 2002. – С.66 – 72.
17. Стрілець В.В. Люботин: історико-краєзнавчий нарис / В. В. Стрілець. – Х.: Торсинг, 2002. – 400 с.
18. Україна від найдавніших часів до сьогодні / укл. В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 687 с.